

Список використаних джерел:

1. Івашина О.Ф. Інституціоналізація економічного розвитку: монографія. – Дніпропетровськ, 2009.
2. Нуреев Р.М. Экономика развития модели становления рыночной экономики: уч. пособие. – М., 2001.
3. Решетило В.П. Синергетика актуального й потенційного в становленні і розвитку інституційних систем // Економічна теорія. – 2006. – №1.
4. Решетило В.П. Біфуркаційний характер інституційних змін соціально-економічних систем перехідного типу // Економічна теорія. – 2007. – №4.
5. Пустовійт Р. Теоретичний аналіз процесу інституціоналізації в постсоціалістичних економіках // Економіка Україна. – 2008. – №6. – с. 21-22.
6. Ткач А.А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2007.

Annotation. Investigational factors of economic development from methodological positions of institucionalizmu, nolinear characters of changes is well-poven in a transformation economy, necessity of account of universumnikh of co-operations in the process of forming of institucional'noy economy.

Key words: economic development, factor, institucionalizm, economic system, rule, norm, transformation.

УДК 336.132

Музичук І. В., старший викладач кафедри економічної теорії

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ УТВЕРДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

В статті оглянуто основні шляхи демократизації відносин власності на Україні.

Ключові слова: соціальна орієнтація, власність, демократизація власності.

Постановка проблеми. Статус України як соціальної держави офіційно зафіксовано у статті 1 Конституції України: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», а стаття 13 гласить: «Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки». Дотримуючись конституційних принципів, процеси та явища в українській економіці необхідно розглядати з позицій зведення фундаменту соціально орієнтованої ринкової економіки. При цьому забезпечення ефективної переорієнтації економічної системи з командно-адміністративної до соціально орієнтованої ринкової економіки можливе виключно через реформування системи відносин власності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми розвитку відносин власності завжди були актуальними і знаходились у центрі уваги видатних теоретиків і практиків. В цьому плані світова економічна думка має вже велике теоретичне надбання. Процес дослідження базується на роботах класиків суспільно-економічних наук: Г. Гегеля, Дж.

Локка, Д. Юма, К. Маркса, Ф. Енгельса, Дж. Мілля, А. Маршалла і М.І. Туган-Барановського.

У вітчизняній економічній літературі напрямок аналізу відносин власності до недавнього часу був пов'язаний тільки із суспільною власністю на засоби виробництва і знаходився під впливом марксистської ідеології. Перехід до ринкової економіки викликав необхідність перегляду існуючої точки зору і активізував наукові дослідження в цьому напрямі. Значний внесок у розробку теоретико–методологічної основи трансформування відносин власності у перехідний період зробили такі відомі вітчизняні вчені: А.С. Гальчинський, О.П. Гош, Г.В. Задорожний, В. П. Корнієнко, І. В. Лазня, Л.Ю. Мельник, С.В. Мочерний, В.О. Рибалкін.

Практичні аспекти проведення реформування відносин власності в перехідній економіці і створення системи форм і видів власності, властивої для ринкового господарювання розглянуті в працях визначних українських і зарубіжних вчених: Л. Бальцеровича, А.М. Бондаря, С.А. Давимуки, Я. Корнаї, В.С. Ларцева, Д.С. Львова, А. Радигіна, А. Рапачинського, Р. Фрідмана.

Аналіз досліджень вчених дають підстави стверджувати, що основою для переорієнтації суспільства є демократизація відносин власності. Незважаючи на велику кількість досліджень, відкритим залишилось питання практичного забезпечення демократизації відносин економічної власності на Україні.

Виклад основного матеріалу. Статистика багатьох західних країн свідчить про те, що забезпечення демократизації власності відбувалося через зростання числа підприємств, які повністю перейшли у власність трудового колективу, тобто через реалізацію права безпосередніх виробників на володіння, розпорядження та користування факторами і результатами виробництва. Закономірність цього процесу при капіталістичному способі виробництва обумовлюється необхідністю згладжування об'єктивно виникаючих протиріч між працею і капіталом [2, с.458-470]. Однак у результаті масової приватизації в Україна безпосередні виробники були практично відсторонені від власності, що особливо характерно для промисловості. Сформована монополія приватного (індивідуального) капіталу бізнес-груп забезпечила собі як економічну владу так політичну владу [3, с.5-16].

Повне безправ'я безпосередніх виробників є серйозною перешкодою для соціально-економічного розвитку країни. Незважаючи на гарантії, закріплені в ст. 13 Конституції України: «Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки », на практиці вони залишаються не більш ніж пафосом, оскільки процес трансформації власності в Україні спрямований у першу чергу на домінування приватної власності невеликого числа індивідів. Таким чином сформовані відносини приватної власності не можуть слугувати основою економічного зростання в Україні. Є ймовірність, що воно може бути забезпечене шляхом становлення суспільних форм власності або, іншими словами через демократизацію відносин власності.

Деякі західні вчені, аналізуючи залежність між рівнем прибутковості економіки і ступенем демократизації власності в країнах в середині 70-х років, стверджували, що демократизація можлива тільки в країнах із середнім рівнем економічного розвитку, а в бідних країнах взагалі неможлива. При цьому середній рівень економічного розвитку відповідав 1-3 тис. дол. США ВВП на душу населення [9, 285 с.]. Ситуація, яка склалась в

Україні на сьогоднішній день свідчить про те, що Україна відноситься до країн з доходом нижче середнього. З огляду на це, (за прогнозами західних вчених) щоб здійснювати реформи демократизації в Україні, необхідно державі спочатку досягти середнього рівня економічного розвитку. Однак при існуючій олігархічній економіці прогнозований період виходу тільки зі стану критичної неплатоспроможності складає більше 20 років [1, с. 238-245.]. Тобто за усією логікою демократизація в Україні взагалі неможлива. Разом з тим в Україні зберігається досить таки висока питома вага державної та комунальної власності в структурі основного капіталу, процес трансформації власності ще не закінчився, а створення приватної власності не забезпечило соціально-економічного розвитку країни. Тому питання демократизації відносин власності в Україні необхідно все ж таки вивчити більш глибоко.

На сучасному етапі ефективність розвитку суспільства залежить від соціально-економічної спрямованості економіки. Оскільки в ній базовими є відносини економічної власності, то власність повинна виконувати соціальну та економічну функції. Погляди дослідників на те, яка форма власності має домінувати для оптимального забезпечення обох функцій розділились на дві частини.

Тому одні дослідники вважають, що для реалізації соціальної функції головну роль відіграють форми власності, що мають більш виражений суспільний характер привласнення. Тому пріоритетним має стати розвиток трудової колективної власності, або безпосередніх виробників. Саме така форма власності і визначатиме ступінь демократизації відносин економічної власності, ступінь участі працюючих в управлінні та регулюванні економічної системи. Але не можна ігнорувати і той факт, що у вирішенні проблеми економічного зростання свої переваги має приватна форма власності, оскільки вона дозволяє більш гнучко реагувати на кон'юнктурний попит, сприяє концентрації та інтеграції виробництва і т.д. Тому інші дослідники пов'язують соціально-економічний розвиток і демократизацію відносин економічної власності перш за все з пріоритетним розвитком приватної власності. Однак, якщо демократія - це «форма суспільної влади і держави, що ґрунтується на визнанні народу як джерела влади» [5, с. 864], то демократизація відносин економічної власності – це перш за все розвиток народної власності, тобто суспільних форм власності. Тоді щодо власності на фактори виробництва демократизація відносин економічної власності передбачає розвиток в першу чергу власності безпосередніх виробників. Незважаючи на відмінності в поглядах про пріоритетність певної форми власності, думки більшості вчених збігаються в тому, що тільки оптимальне поєднання приватних і суспільних форм в структурі власності сприяє швидшому соціально-економічному розвитку суспільства.

Розглянемо проблему пріоритетності суспільних форм власності з точки зору економічного зростання. Економічне зростання, з одного боку, визначається наявністю ресурсів (в тому числі і факторів виробництва) або факторів пропозиції, а з іншого - залежить від факторів попиту на результати виробництва. Необхідною умовою сталого економічного зростання є перевищення сукупного попиту над пропозицією. У динаміці це співвідношення постійно змінюється, викликаючи коливання в економічній системі. Проте в цілому умова постійного зростання дотримується, якщо кут нахилу лінійного тренду процесу коливань до тимчасової осі знаходиться в межах від 0 до 90 градусів. У формуванні сукупного попиту домінуючими є інвестиційний та споживчий попит домогосподарств і уряду. Останній, як відомо, є регулятором в подоланні деяких кризових

явищ в економіці (наприклад, антициклічне регулювання), але особливої домінуючої ролі в процесі виходу з глибокої економічної кризи він не відіграє. Споживчий попит домогосподарств формується в результаті об'єктивно існуючої необхідності постійного задоволення людьми своїх потреб, що є головною рушійною силою процесу суспільного відтворення. Кількісний і якісний ріст потреб людей у матеріальних благах обумовлює розвиток об'єктів присвоєння і, отже, факторів виробництва. Очевидно, що для їх прискореного розвитку потрібні відповідні інвестиції і, в першу чергу, в основний капітал. Звідси випливає, що в кінцевому рахунку зростання потреб визначає необхідність інвестицій в основний капітал. Отже, в моделі сукупного попиту споживчий попит на предмети споживання є домінуючим фактором економічного зростання. У виробництві предметів споживання К. Маркс окремо виділяє виробництво предметів розкоші. Проте їх випуск практично не впливає на економічне зростання, так як вони є в основному об'єктами присвоєння відносно невеликого числа багатих людей, які переважно і є власниками факторів виробництва в капіталістичному суспільстві. В. Ленін у предметах споживання окремо виділив засоби виробництва, які в кінцевому підсумку служать для виробництва предметів невиробничого споживання. Тобто за винятком предметів розкоші у формуванні споживчого попиту головну роль відіграють предмети невиробничого споживання, а серед суб'єктів споживання відносно небагаті соціальні верстви населення і в першу чергу зайняті трудовою діяльністю. Це підтверджується і результатами досліджень сукупного попиту в Україні в роботі Беленцова [4, с.205-210], де доведено, що основним фактором, що стримує споживчий попит домогосподарств, є доходи населення, які формуються практично в основному і в рівній мірі за рахунок заробітної плати і трансфертних виплат, зростання яких обмежується існуючим обсягом виробництва ВВП. У свою чергу, зростання ВВП стримується низьким сукупним попитом. Очевидно, для розриву цього замкнутого кола необхідні якісні зміни в системі відносин власності, що дозволяють у структурі доходів більшої частини населення збільшити частку доходів від власності. Пріоритетність приватної власності у вирішенні цієї проблеми сумнівна, оскільки вона сприяє монополізації капіталу. Тому вирішення проблеми економічного зростання України має бути пов'язано з пріоритетним розвитком спільних форм власності і в першу чергу з реалізацією права власності безпосередніх виробників, тобто з демократизацією відносин економічної власності. Розглядаючи реалізацію права власності безпосередніх виробників, можна виділити два підходи до демократизації відносин економічної власності в розвинених капіталістичних країнах. Перший підхід базується на визнанні права володіння факторами виробництва, оскільки це автоматично дає право розпоряджатися ними і користуватися результатами виробництва. Наприклад, в США всі права за розпорядженням та користуванням безпосередніх виробників визнаються лише на основі права володіння часткою в капіталі. В економічній науці такий підхід відомий як демократизація капіталу. С.В. Мочерний трактує його як поступове наростаюче розповсюдження акцій великих компаній серед найманих працівників, внаслідок якого частина їх певної мірою стає співвласниками колективної капіталістичної власності і в обмежених масштабах здійснює управління нею [5, с.307]. Для його реалізації в США була прийнята програма ESOP, сутність якої полягає у створенні грошового фонду для викупу акцій і розподілу їх серед працівників. Фонд формується за рахунок частини прибутку, не обкладається податком, а також за рахунок пільгових банківських кредитів. Працівники, які володіють цими акціями, фактично не мають прав звичайних акціонерів.

Вони не можуть продати ці акції. Право голосу на зборах акціонерів у них є тільки при розгляді обмеженого кола питань. Однак акціонери мають дивіденди з акцій і право продажу акцій компанії, при звільненні працівників. Тобто, незважаючи на визнання і реалізацію права володіння в цілому право власності безпосередніх виробників обмежена. Очевидно, поява такої теорії цілком логічна для капіталістичного способу виробництва, оскільки він ґрунтується на приватній формі власності, де реалізується індивідуальне привласнення факторів і результатів виробництва. Необхідно визнати, що практична реалізація теорії дозволила трохи згладити об'єктивно виникають протиріччя між працею і капіталу частково подолати кризові явища в економіці. Підтвердженням може служити подолання кризи 30-х років в економіці США. На цьому підході базуються пропозиції деяких вітчизняних економістів, які пропонують відродити фонд акціонування працівників підприємства, де вони могли б придбати акції та вводити працівників, які володіють акціями до Ради директорів. Інші пропозиції спрямовані на використання інституту довірчого управління, тобто передачу акцій працівників-акціонерів у довірче управління, однак не зрозуміло хто саме має відстоювати їх інтереси. Також заслуговує на увагу пропозиція об'єднувати власність безпосередніх виробників. В цьому напрямку пропонується створювати усередині акціонерного товариства Товариство з обмеженою відповідальністю (ТОВ), якому працівники-акціонери передавали б належні їм акції в якості свого внеску в статутний капітал останнього. ТОВ реєструється в реєстрі акціонерів замість працівників-акціонерів і починає представляти їх інтереси в акціонерному товаристві [7, с.60-64.]. Безумовно, це дозволить більш ефективно захистити право власності працівників, але всередині ТОВ дольовий принцип володіння і користування зберігається. Однак на практиці можуть виникнути серйозні труднощі через подвійне оподаткування. Спочатку податком будуть обкладатися дивіденди, виплачені акціонерним товариством товариству з обмеженою відповідальністю, а потім - доходи, які ТОВ буде виплачувати своїм засновникам, тобто працівникам-акціонерам. Крім того згідно діючого законодавства кількість членів ТОВ обмежена, тобто обмежується чисельність трудового колективу. Якщо створювати кілька ТОВ, кожне з яких буде захищати інтереси обмеженого кола працівників, то виникне проблема консолідації їх дій у відстоюванні інтересів всіх працівників-акціонерів. Для передачі акцій працівників у довірче управління або для створення працівниками свого товариства (ТОВ) з метою представлення їх інтересів необхідно створити інститут, який би відстоював їхні інтереси. Деякі економісти пропонують використовувати відомі вже форми організації працівників - профспілки та раду трудового колективу [6, с.64-79.]. Але наявність профспілки або ради трудового ще нічого не означає, бо вони можуть знаходитися під контролем адміністрації, що відстоює, як правило, інтереси великих власників. Звідси випливає, що власність трудового колективу повинна перевищувати власність інших власників, і головною проблемою є консолідація права власності членів трудового колективу. Незважаючи на більш прогресивний характер трудової колективної власності з дольовою формою володіння, існуючі теоретичні та практичні підходи до вирішення цієї проблеми так і не торкаються проблем індивідуального привласнення факторів виробництва та результатів виробництва (що є основою основ приватної власності). Але навіть така форма власності в Україні практично нереалізована, оскільки в результаті перерозподілу після масштабної сертифікатної приватизації власність на фактори виробництва реально належить невеликому числу осіб, які контролюють діяльність діючих в Україні бізнес-груп.

Перерозподіл прав власності членів трудового колективу на користь окремих індивідів-власників є закономірним процесом, оскільки зрештою кожен індивід прагне збільшити свою частку в привласнювальних факторах і результатах виробництва. У результаті це призводить до монополізації права власності окремими індивідами. Закономірність цього процесу визнає навіть один з авторів теорії демократизації капіталу П. Самуельсон, який констатував, що з усіх десятків мільйонів людей, які володіють акціями, лише 10% отримують високі дивіденди і в цілому відсторонені від управління корпораціями [5, с. 308]. Україна не є виключенням. Всім відомо, з якими труднощами впроваджувалася модель приватизації Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча, при якій його основним власником став трудовий колектив. Влітку 2002 р. перешкодити передачі Комсомольського рудоуправління ММК ім. Ілліча намагалася донецька компанія «Данко». Сконцентрувавши велику частину боргів Комсомольського рудоуправління, компанія ініціювала його банкрутство, але воно було оскаржене в судах. Таким чином, реалізувати концепцію демократизації капіталу в умовах України досить-таки проблематично по ряду об'єктивних і суб'єктивних причин. По-перше, це низькі доходи безпосередніх виробників, високі кредитні банківські ставки, збитковість великої частки підприємств (40%) і низька рентабельність інших. По-друге, низькі дивіденди, а в більшості випадків їх відсутність навряд чи буде сприяти придбанню акцій безпосередніми виробниками. І нарешті, існує тенденція скуповування акцій великими власниками у дрібних акціонерів. Тобто закономірність монополізації капіталу приватними власниками ставить під сумнів значимість теорії демократизації капіталу не тільки в сучасних умовах в Україні, а й для подальшого розвитку суспільства в рамках існуючої тенденції усупільнення факторів і результатів виробництва.

Інший підхід до демократизації відносин економічної власності реалізується в ряді країн Західної Європи, де права розпорядження і користування безпосередніх виробників визнаються без визнання права володіння. Права працівників на участь в управлінні виробництвом і розподілі доходів підприємства зафіксовані не тільки в національних законодавствах, а й на міжнародному рівні. Перш за все сюди можна віднести «Загальну декларацію прав людини» (1948 р.), а також декларації МОП "Про основні принципи і права людини у сфері праці" (1998 р.). У Франції на законодавчому рівні зобов'язують підприємців задіяти безпосередніх виробників у розподілі доходів компанії. Деякі економісти такий підхід обґрунтовують тим, що «максимально позитивний вплив на результати господарської діяльності фірми, надає участь працівників в її прибутку, менше - в управлінні виробництвом і мінімальне - в капіталі» [8, с.9-23]. Він цілком узгоджується з економічною теорією прав власності, відповідно до якої держава для реалізації загальнодержавних інтересів розщеплює «пучок прав» власника, примушуючи його ділитися частиною прибутку з працівниками. Це теорія фактично пропонує законодавчо зобов'язати підприємців ділитися частиною прибутку з працівниками. Однак постає питання чи можна запровадити дану практику в Україні. По-перше, на багатьох приватизованих підприємствах офіційно прибутку взагалі немає або він значно занижений з метою приховування податків. По-друге, прийняття такої законодавчої норми в даний часом малоймовірно, а якщо вона все ж буде прийнята, то її реалізація на місцях буде повсюдно саботуватися. Та і одними заборонами і обмеженнями свавілля великих власників відносно працівників припинити неможливо.

Таким чином, в існуючих західних практичних і теоретичних підходах до демократизації відносин економічної власності частково реалізується право власності безпосередніх виробників, що в кінцевому підсумку призводить до домінування приватної власності та монополізації капіталу. Однак існуюча тенденція демократизації економіки все-таки має в основі закономірну тенденцію усупільнення факторів і результатів виробництва. І тут поряд з державною та комунальною власністю прогресивнішою є форма трудової колективної власності, що передбачає спільне володіння, користування і розпорядження. Тоді, дотримуючись законів єдності праці і власності, соціалізації та одержавлення економіки, необхідно забезпечити збереження високої питомої ваги цих суспільних форм у структурі власності. Ставлячи перед державою забезпечити економічне зростання, можемо більш чітко визначити пропорції окремих власності. У своїх дослідженнях Беленцов В.Н. встановлює, що для досягнення максимального зростання ВВП державна і комунальна власності повинні складати від 50 до 70% в структурі основного капіталу. Необхідно зазначити, що ці значення отримані при наступному припущенні: колективна власність в Україні є приватною, оскільки в ній домінує індивідуальна ознака присвоєння. Тоді у вказаний діапазон повинна входити і спільна власність трудових колективів. С.В. Мочерний вважає, що для успішної конкуренції державна власність повинна становити не більше 35% [5, с. 239]. Тоді в структурі власності спільна власність трудових колективів повинна мати від 15 до 35%. Разом з тим взятий в Україні курс на приватизацію власності призводить до домінування саме приватної форми власності, яка нині вже досягла (а в промисловості значно перевищила) оптимального рівня. Проте економічного зростання в Україні це не забезпечило, а, навпаки, породило масу проблем: тінізація економіки, приховані доходи, неплатоспроможність підприємств, низький життєвий рівень населення і т.д. Тому в даний час необхідно було б розглянути результати масової приватизації в Україні. Хоча реприватизація в Україні недоцільна. Її не можна провести без того, щоб не підірвати соціально-політичну ситуацію в країні. (з другого боку, доки все залишається незмінним-це означає узаконення масового порушення законодавства, яке мало місце під час приватизації).

В ситуації, що склалася в першу чергу необхідно переглянути саму концепцію приватизації з точки зору демократизації відносин економічної власності, що передбачає пріоритетний розвиток суспільних форм власності. Деякі дослідники пропонують розрізняти процес приватизації та роздержавлення власності, включаючи в поняття останнього терміну не тільки приватизацію, а й можливість передачі управління місцевим органам самоврядування і трудовим колективам при збереженні за державою права володіння. У господарському механізмі це реалізується у вигляді ренти чи оренди власності. Очевидно, для розвитку спільної трудової колективної форми власності найбільше значення має все-таки приватизація, оскільки закріплює право володіння, розпорядження і користування, яке в цьому випадку менше залежить від бюрократичного апарату і приватного капіталу в умовах олігархування економіки України. Проте для державних підприємств, які не підлягають приватизації необхідний саме такий підхід до передачі права розпорядження і часткового користування державної та комунальної власністю.

Висновки. Проведені дослідження дозволяють прийти до висновку, що демократизація відносин власності передбачає пріоритетний розвиток суспільних форм

власності факторів виробництва, і в першу чергу - власності безпосередніх виробників. Домінування приватної власності і часткова реалізація права власності безпосередніх виробників не здатні вирішити проблему соціально-економічного розвитку України. Для ефективного соціально-економічного розвитку України необхідний розвиток спільної власності трудових колективів як концептуального підходу до демократизації відносин економічної власності. Розвиток спільної трудової колективної форми власності вимагає розробки концепції її реалізації та перегляду концепції приватизації власності в Україні.

Список використаних джерел:

1. Беленцов В.Н. Оценка состояния и продолжительности выхода из кризиса промышленности Украины // Экономика промышленности: Сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти. – Донецк, 2004. – С. 238-245.
2. Беленцов В.Н. Развитие экономической системы Украины: проблема отношений собственности и экономический рост // Экономические проблемы и перспективы стабилизации экономики Украины: Сб. науч. тр./ НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти; Редкол.: А.И. Землянкин (отв. ред.) и др. – Донецк, 2005. – С.458-470.
3. Беленцов В.Н. Трансформация форм собственности в Украине: специфика, проблемы и возможные пути решения // Менеджер. – 2005. – №1. – С.5-16.
4. Беленцов В.Н. Формирование совокупного спроса в Украине в условиях трансформации собственности // Економіка промисловості. – 2006. – №2. – С.205-210.
5. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Редкол.: С.В.Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видав.центр «Академія», 2000. – 864 с.
6. Клейнер Г. Управление корпоративными предприятиями в переходной экономике // Вопр. экономики. – 1999. – №8. – С.64-79.
7. Лысихин И. Корпоративная борьба // Рынок ценных бумаг. – 1999. – №4. – С.60-64.
8. Рудык Э., Кеременецкий Я., Завьялова Г. Задачи демократизации собственнических отношений на российских предприятиях // Российский экономический журнал. – 1999. – №4. – С.9-23
9. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 285 с.

Annotation. The article by the main ways of democratization of property relations in Ukraine.

Key words: social orientation, property ownership democratization.